

КУРСОВА РОБОТА

з теорії соціальної роботи

на тему: **Особливості соціальної роботи з сім'ями військових службовців**

Київ – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СІМ'Ї ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	6
1.1.Військовослужбовці та члени їх сімей як об'єкт соціальної роботи	6
1.2.Соціальне забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей.....	9
1.3.Особливості, функції та принципи соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців	19
Висновок до першого розділу	27
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	28
2.1. Загальна характеристика методів роботи з сім'ями військовослужбовців...	28
2.2. Актуальність та можливості соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців та члени їх сімей в умовах сьогодення	34
2.3.Проблеми професійної орієнтації та працевлаштування військовослужбовців та членів їх сімей	37
Висновок до другого розділу	39
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із стратегічних загальнонаціональних пріоритетів державної політики України є захист та підтримка сім'ї як важливого соціального інституту. Це стосується і сім'ї військовослужбовця Збройних Сил України, яка посідає одне з провідних місць у соціальному устрої українського суспільства. Адже від вирішення багатьох проблем, що виникли у сучасній сім'ї військовослужбовця, залежить результативність реформ, а також характер процесів, що відбуваються як усередині так і за її межами.

Важливість соціальної роботи з військовослужбовцями і їх сім'ями зумовлюється тим, що військовослужбовці є соціальною групою, яка істотно впливає на все суспільство в цілому, оскільки військова служба у Збройних Силах – це особливий, надзвичайно важливий вид діяльності, покликаний гарантувати громадянам України національну безпеку. Зміцнення сім'ї військовослужбовця, її життєдіяльності, захист інтересів і прав її членів вимагають спеціально організованої, науково обґрунтованої та технологічно виправданої соціально-педагогічної підтримки.

Військова служба у Збройних Силах за своєю суттю є діяльністю військовослужбовців, для якої характерні певні обмеження: чітка регламентація професійної діяльності, поведінки та побуту; певні обмеження в деяких особистих, громадянських, політичних та соціально-економічних правах (наприклад, військовослужбовцям заборонено вступати до політичних партій, або членство в таких на період служби призупиняється; свобода слова, доступ до отримання інформації обмежуються таким поняттям, як «нерозголошення військової таємниці»); відсутність звичних умов життя; звуження кола людей, з якими спілкується військовослужбовець і його сім'я. Діяльність військовослужбовців, які виконують конституційний обов'язок із захисту Вітчизни, часто пов'язана з ризиком для життя. На особистість, стиль

життя військовослужбовця впливає також можливість застосування насильства (іноді - з використанням зброї) при виконанні закріплених законом функцій.

Незважаючи на все це, специфіка праці військовослужбовця формує у нього такі соціально-типові якості, характерні для військової професії, як законслухняність, відповідальність, мужність, дисциплінованість, виконавчість, вольові якості і інші. Ці якості набувають характеру духовно-моральних зразків, цінностей, норм, що формують так звану військову субкультуру.

Дослідженням особливостей життєдіяльності сімей військовослужбовців займалися такі вчені, як М.Бабенко, І.Зверєва, А.Капська, О.Козлова, Г.Лактіонова, О.Лугова, С.Моцарь, М.Ротань, В.Торохтій, Л.Хоменко. Суттєве значення в осмисленні необхідності зміцнення сучасної сім'ї військовослужбовця мають праці І.Зверєвої, Т.Семикіної, А.Євченко, Ю.Фіненко, які досліджували особливості функціонування деорганізованих сімей військовослужбовців. Павленок П. виділяє, що головною метою соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців є створення оптимальних соціальних умов, які дозволяють як військовому та громадянському персоналу ефективно вирішувати покладені на них обов'язки. Умови - створення такої обстановки, моральної та духовної сфери у якій протікає життя військового та його сім'ї.

Незважаючи на те, що дана проблема вивчалась різними науковцями, сучасна ситуація в країні вимагає поглибленого вивчення соціальної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями, пошуку нових форм та методів роботи з даною категорією.

Таким чином темою нашого дослідження є особливості соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців.

Мета курсової роботи – дослідити змістові характеристики соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України.

Завдання курсової роботи:

1. Охарактеризувати сім'ї військовослужбовців як об'єкт соціальної роботи
2. Дослідити особливості, функції та принципи соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців;
3. Охарактеризувати методи соціальної роботи з військовослужбовцями та членами їх сімей;
4. Визначити актуальність соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей в умовах сьогодення.

Об'єкт курсової роботи – соціальна робота з військовослужбовцями та їх сім'ями.

Предмет курсової роботи – сутність, принципи і методи соціальної роботи з військовослужбовцями та членами їх сімей.

Для розв'язання завдань курсової роботи використано такі **методи**: емпіричні(спостереження, опис, вимірювання, експеримент), теоретичні (формалізація, аксіоматизація, гіпотетико-дедуктивний), загальні(аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, класифікація). Також використовуються методи організаційні, педагогічні, соціально-психологічні, соціально-економічні.

Структура роботи: курсова робота складається із змісту, вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загального висновку, списку використаних джерел. Загальний обсяг курсової роботи 46 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СІМ'Ї ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

1.1. Військовослужбовці та члени їх сімей як об'єкт соціальної роботи

Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група є невід'ємним елементом соціальної структури суспільства. Вона впливає на відносини в суспільстві, на характер процесів суспільного життя, задовольняє потреби людей, які вступили в сімейний союз, виконує роль суб'єкта первинної соціалізації і виховання особистості та інші важливі функції. Особливе місце в соціальній структурі суспільства займають сім'ї військовослужбовців Збройних Сил України, оскільки проблеми, що виникають у процесі їх життєдіяльності, впливають не лише на благополуччя самих сімей, але і на результативність реформ, які здійснюються сьогодні у Збройних Силах України та на боєздатність нашої держави.

Військовослужбовці — громадяни України, які проходять дійсну військову службу у складі Збройних сил України та інших військ відповідно до Закону України. **Збройні Сили України** – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності недоторканності.

Головна мета соціальної роботи з військовослужбовцями - це створення нормальних соціальних умов, у яких військовослужбовці, цивільний персонал могли б ефективно вирішувати покладені на них обов'язки. Цілі соціальної роботи в найзагальнішому вигляді полягають у тому, щоб відновити фізичні і психічні сили військовослужбовців, скорегувати їх особистісні установки, навчивши терпимо ставитися до примусового спілкування з іншими: внести елементи соціальної справедливості в субординаційні відносини, характерні для військової служби. Соціальна робота з військовослужбовцями здійснюється як безпосередньо в умовах Збройних Сил, так і в суспільстві в цілому. Невірно було б думати, що в армії вона є обов'язком лише заступників командирів по роботі з особовим складом. Безумовно, саме вони в першу чергу зобов'язані

займатися соціальним захистом військовослужбовців, так само як військові психологи, юристи, фахівці військово-медичних установ. Однак стройові командири і керівники будь-якого рангу також повинні забезпечувати в межах своєї компетенції соціальну захищеність підлеглих їм військовослужбовців та їх сімей. Одне з найважливіших завдань – дотримання всіх прав і пільг, які покладені військовослужбовцям відповідно до чинного законодавства, забезпечення таких соціально - побутових умов, які не руйнують здоров'я і працездатність людей, що несуть військову службу.

Завдання соціальної роботи з військовослужбовцями, що несуть службу за контрактом – соціальне і юридичне консультування з усіх питань, пов'язаних з їх правами та можливостями до і після звільнення, правами членів їх сімей, захист їхніх інтересів перед командуванням частини, вищими інстанціями, органами місцевої влади. У разі порушення таких прав офіцер, який здійснює соціальну роботу, направляє інформацію про це в порядку підлеглості і сприяє відновленню прав. У його обов'язки входить роз'яснення військовослужбовцям та членам їх сімей нормативної бази вирішення конфліктних ситуацій, надання допомоги в обігу в інстанції, компетентні вирішити конфлікт.

Одна з функцій соціальної роботи в Збройних Силах – забезпечення сприятливих соціально-побутових та соціально-екологічних умов для військовослужбовців. Поліпшення умов праці та побуту військовослужбовців, усунення антропогенного забруднення навколишнього середовища, безсумнівно, буде сприяти підвищенню працездатності військовослужбовців і їх здібностей до соціального функціонування. Одна з важливих функцій соціальної роботи – розвиток соціальних комунікацій, ліквідація міжособистісної напруженості, конфліктів, згуртування військових колективів (особливо в закритих військових містечках, гарнізонах, надовго відірваних від сім'ї, суспільства). Для пом'якшення напруженості в сім'ях військовослужбовців, запобігання конфліктів або кризових ситуацій велике значення має розвиток спеціальної системи сімейного консультування та сімейної терапії. У випадках

проживання далеко від великих міст наявність такої служби буде єдиною можливістю для сімей військовослужбовців отримати професійну допомогу в стабілізації сім'ї. Специфічними завданнями соціального працівника в Збройних Силах є навчання і перенавчання звільнених військовослужбовців та їхніх дружин цивільним професіям, що користуються попитом на ринку праці, правильна психологічна орієнтація і корекція очікувань, підготовка до неминучого зміни способу життя.

Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України здійснюється відповідно до Законів України «Про Збройні Сили України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Концепції виховної роботи в Збройних Силах України та інших військових формуваннях України, Концепції гуманітарного і соціального розвитку Збройних Сил України, ряду інших законодавчих та нормативних документів.[24] Метою соціально-педагогічної роботи є організація позитивно спрямованої життєдіяльності сім'ї військовослужбовця та гармонізація її взаємодії з соціальним середовищем. При цьому слід враховувати, що саме взаємозв'язок сім'ї військовослужбовця і соціального середовища, в якому вона функціонує, обумовлює основні завдання цієї роботи: створення умов для формування соціально-педагогічної стійкості сім'ї до сприйняття і подолання важких життєвих ситуацій; підвищення потенціалу соціалізуючої дії сім'ї на своїх членів; відновлення і підтримка активності сім'ї. Зміст соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців та її результативність залежать від багатьох чинників, і, насамперед, - від типу кожної конкретної сім'ї, особливостей її життєдіяльності, професіоналізму соціального працівника, який працюватиме з цієї сім'єю, наявності зацікавлених у позитивному вирішенні проблеми партнерів (членів сім'ї, працівників військового підрозділу, соціальних служб, навчально-виховних закладів, оточення сім'ї та ін.).

Під час соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця фахівець почергово виступає в трьох основних ролях: радника (інформує

сім'ю про важливість і можливості взаємодії подружжя між собою та з дітьми; розповідає про розвиток дитини; дає педагогічні поради щодо виховання дітей); консультанта (консультує з питань сімейного законодавства, організації соціальної взаємодії та налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності в сім'ї; інформує про методи виховання, орієнтовані на конкретну сім'ю; пояснює батькам способи забезпечення умов, необхідних для нормального розвитку та виховання дитини в сім'ї); захисника (захищає права індивіда (сім'ї) у випадку, коли відбувається порушення законних прав і свобод, нормальних умов життєдіяльності чи деградація особистості (алкоголізм, наркоманія, жорстоке ставлення до дітей тощо). Для забезпечення ефективної соціально-педагогічної діяльності соціальний працівник співпрацює з керівництвом військового підрозділу, частини, в якій служить військовослужбовець Збройних Сил, різноманітними соціальними службами, державними і недержавними установами та організаціями, навчальними закладами.[18] Найбільш розповсюдженою організацією, покликаною здійснювати соціально-педагогічну діяльність з сім'ями військовослужбовців, є Жіноча Рада військової частини. Головною метою діяльності Жіночих Рад є сприяння командирам усіх рівнів, органам виховної і соціально-виховної та просвітницької роботи серед військовослужбовців та членів їхніх сімей у відродженні духовних традицій українського народу та формуванні серед військовослужбовців готовності до подвигу заради незалежності України.

1.2. Соціальне забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей

На сьогодні тема соціального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України є досить актуальною. В умовах ведення гібридної війни з Російською Федерацією важливим залишається питання належного соціального захисту військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету України. Низька увага до основних питань соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей призводить до

зниження соціального рівня військовослужбовців та членів їх сімей, невиконання задекларованих стандартів та відсутність послідовної і чіткої політики формування соціальних норм, що призводить до низької боєздатності збройних сил, відсутність активності в їх фаховій підготовці та зниження моральних якостей. У зв'язку з запровадженням нової Воєнної доктрини України, підписанням угоди про асоціацію з Європейським Союзом, проведенням на території України антитерористичної операції – значним пріоритетним напрямком є належне соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та приведення існуючих механізмів відповідно до стандартів ЄС та НАТО.[26]

Згідно із законодавством України соціальне забезпечення військовослужбовців включає в себе комплекс заходів, спрямованих на вирішення матеріального забезпечення, що здійснюється та фінансується за рахунок коштів як державного бюджету, спрямованих безпосередньо на Збройні Сили України через Міністерство оборони України, так і за рахунок коштів, затверджених у кошторисі Міністерства праці та соціальної політики України, а також місцевих бюджетів з урахуванням наявних пільг для різної категорії військовослужбовців та членів їх сімей (участь в бойових діях, отримання інвалідності, ушкодження здоров'я, поранення чи загибель військовослужбовця).

Фінансування соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей безпосередньо залежить від достатності коштів державного бюджету і належного фінансування. Ефективність забезпечення соціального напрямку залежить також від послідовної і цілеспрямованої політики, основна мета якої повинна бути спрямована на підвищення статусу військовослужбовців. Військовослужбовці мають значно високі ризики загибелі порівняно з іншими громадянами під час проведення бойових дій, участі в військових конфліктах та виконанні завдань по захисту суверенітету держави. Визначення ефективного механізму фінансування заходів соціального забезпечення військовослужбовців значно підвищує темп становлення стандартів соціального захисту

військовослужбовців Збройних Сил України та належного виконання ними завдань, які постали перед українською державою на цьому етапі розвитку країни з урахуванням вимог, що ставляться Європейським Союзом та країнами-членами НАТО. [19]

Так, згідно з Законом України “ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей ”, соціальний захист військовослужбовців – це діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом.[26]

Основна мета соціального захисту військовослужбовців – всебічне забезпечення особового складу та членів їх сімей, яке б компенсувало ті обмеження, що встановлені для військових у діючому законодавстві, та умови служби, які властиві саме цій категорії працівників. Соціальне забезпечення військовослужбовців ЗС України – це заходи по перерозподілу коштів Державного бюджету України щодо надання грошового та матеріального забезпечення військовослужбовцям та членам їх сімей з метою компенсації, зниження або запобігання негативного впливу соціальних ризиків на військовослужбовців, які через особливості своєї службової діяльності не мають іншого джерела отримання гідних умов до існування.[15]

Військовослужбовці користуються такими правами як :

✓ забезпечення громадянських прав і свобод
(військовослужбовці беруть участь у референдумах, обирають і можуть

бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України);

✓ реалізації права на свободу світогляду і віросповідання (військовослужбовці вправі сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відкрито висловлювати свої релігійні або атеїстичні переконання);

✓ недоторканності військовослужбовців (військовослужбовцю гарантується недоторканність особи. Він не може бути арештований інакше, як на підставі судового рішення);

✓ вибору місця проживання і виїзду за кордон (військовослужбовці при звільненні з військової служби мають право на вибір місця проживання в будь-якому населеному пункті України або в іншій державі відповідно до законів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України);

✓ грошового забезпечення (держава гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що відповідає умовам військової служби, стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів. До складу грошового забезпечення входять: посадовий оклад, оклад за військовим

✓ званням; щомісячні додаткові види грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія); одноразові додаткові види грошового забезпечення);

✓ продовольчого, речового та іншого забезпечення (продовольче та речове забезпечення військовослужбовців здійснюється за нормами і в терміни, що встановлюються Кабінетом Міністрів України);

✓ службового часу і часу відпочинку (загальна тривалість службового часу військовослужбовців на тиждень не може перевищувати нормальної тривалості робочого часу за відповідний період, визначеної

законодавством України, за винятком випадків проведення військових навчань, походів кораблів, бойових стрільб та бойового чергування, несення служби в добовому наряді та інших заходів, пов'язаних із забезпеченням боєготовності військових частин, які здійснюються без обмеження загальної тривалості службового часу.

✓ Вихідні, святкові та неробочі дні є днями відпочинку для всього особового складу, крім військовослужбовців, залучених до виконання службових обов'язків);

✓ права на відпустки (військовослужбовцям, крім військовослужбовців строкової військової служби, надаються щорічні основні відпустки із збереженням грошового, матеріального забезпечення та наданням грошової допомоги на оздоровлення у розмірі місячного грошового забезпечення. Також їм надаються додаткові відпустки у зв'язку з навчанням, творчі відпустки та соціальні відпустки. Інші додаткові відпустки надаються їм на підставах та в порядку, визначених відповідними законами України);

✓ охорони здоров'я та медичної допомоги (військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, мають право на безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я. Військовослужбовці щорічно проходять медичний огляд, щодо них проводяться лікувально-профілактичні заходи. Військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової військової служби) та члени їх сімей мають право не більше одного разу на рік на санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристських базах Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України. Таким же правом

користуються члени сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби);

- ✓ забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей жилими приміщеннями (держава забезпечує військовослужбовців жилими приміщеннями або за їх бажанням грошовою компенсацією за належне їм

- ✓ для отримання жиле приміщення на підставах, у порядку і відповідно до вимог, встановлених Житловим кодексом Української РСР та іншими нормативно-правовими актами);

- ✓ права військовослужбовців та членів їх сімей на освіту (військовослужбовці мають право на навчання (у тому числі на отримання післядипломної освіти) у військових навчальних закладах, відповідних підрозділах підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації військовослужбовців. Військовослужбовцям, які прийняті на військову службу за контрактом, особам офіцерського складу після здобуття базової або повної вищої освіти за державним замовленням дозволяється навчатися в інших вищих навчальних закладах без відриву від служби після проходження ними строку служби, який дорівнює часу їхнього навчання для здобуття попередньої вищої освіти);

- ✓ пенсійного забезпечення і виплати одноразової грошової допомоги при звільненні з військової служби (пенсійне забезпечення військовослужбовців після звільнення їх з військової служби провадиться відповідно до Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб". Військовослужбовцям, крім військовослужбовців строкової військової служби, які звільняються зі служби в залежності від підстав звільнення, виплачується одноразова грошова допомога в розмірі від 25 до 50 відсотків місячного грошового забезпечення за кожний повний календарний рік служби);

- ✓ одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення

інвалідності (одноразова грошова допомога призначається і виплачується військовослужбовцям, військовозобов'язаним та резервістам, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, у розмірі:

✓ 500-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб, - у разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста;

✓ 250-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб, - у разі встановлення військовослужбовцю інвалідності I групи, 200-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб, - у разі встановлення військовослужбовцю інвалідності II групи, 150-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб, - у разі встановлення військовослужбовцю інвалідності III групи) [17].

Військова служба відноситься до особливої сфери діяльності, тому військовослужбовці для якісного виконання своїх обов'язків потребують різних видів забезпечення: матеріального, продовольчого, речового, житлового, медичного та інших. У Збройних Силах України є такі види соціального забезпечення:

- грошове;
- продовольче;
- речове;
- медичне забезпечення;
- житлове;
- виплата одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців.

Соціального забезпечення військовослужбовців ЗС України має на меті вирівняти соціальне становище цієї категорії осіб відносно до інших членів

суспільства, а також встановити додаткові гарантії, пов'язані з високим ризиком ушкодження здоров'я чи загибелі, внаслідок участі в бойових діях чи військових конфліктах. Соціальне забезпечення полягає в безпосередньому наданні державою в особі Міністерства оборони України виплат у грошовій та натуральній формі військовослужбовцям, які мають на них право, надання медичної допомоги та забезпечення житлом. Соціальне забезпечення військовослужбовців ЗС України має власні ознаки, джерела формування, умови та форми здійснення, а також суб'єктів, які отримують такі соціальні види забезпечення.

Серед ознак соціального забезпечення військовослужбовців слід виокремити такі:

1. **Джерело фінансування** – соціальне забезпечення військовослужбовців здійснюється виключно за рахунок коштів Державного бюджету України, виділених для Міністерства оборони на відповідний рік;
2. **Суб'єкти, які підлягають забезпеченню** – коло цих осіб установлюється залежно від конкретних видів забезпечення (військовослужбовці за контрактом, військовослужбовці строкової служби, мобілізовані та інші);
3. **Умови надання забезпечення** – право на той чи інший вид забезпечення встановлюється для визначених категорій осіб при настанні відповідних обставин, указаних у Законі України “ Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей ”, а також інших нормативно-правових актах;
4. **Мета надання** – переслідується певна ціль забезпечення (щомісячне забезпечення військовослужбовця грошовим забезпеченням, речовим тощо).

З огляду на викладене, можемо зазначити, що соціальне забезпечення військовослужбовців є видом державного соціального забезпечення, спрямованого на матеріальне задоволення законодавчо визначених потреб цих осіб, обумовлених особливостями їх професійного та соціально-правового статусу.

Закон України “ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей ” зазначено, що військовослужбовці та члени їх сімей, які мають право на пільги, гарантії та компенсації відповідно до цього Закону, користуються пільгами, гарантіями та компенсаціями, встановленими для громадян України законами та іншими нормативно-правовими актами, а також рішеннями органів місцевого самоврядування. Якщо такі особи одночасно мають право на отримання однієї і тієї ж пільги, гарантії чи компенсації з кількох підстав, то їм надається за їх вибором пільга, гарантія чи компенсація тільки з однієї підстави, крім випадків, передбачених законами [2].

Пільги – це переваги та привілеї, які надаються військовослужбовцям на підставі чинного законодавства з метою компенсації певних обмежень їх прав і свобод, пов’язаних із перебуванням на військовій службі та стимулюванням зацікавленості в її проходженні. Пільги розрізняються за категоріями осіб та військовослужбовців, які мають на них право, періодичністю їх надання (одноразові, щомісячні, щорічні) та ступенем персоніфікації (одноособові та сімейні) [7].

До найбільш поширених належать пільги, які отримують військовослужбовці ЗС України, які мають статус учасника бойових дій:

- 75% знижка квартирної плати та вартості комунальних послуг;
- безоплатний проїзд міським пасажирським, приміським та міжміським транспортом;
- першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва.

Військовослужбовцям з початку і до закінчення особливого періоду, а резервістам та військовозобов’язаним – з моменту призову під час мобілізації і до закінчення особливого періоду штрафні санкції, пеня за невиконання зобов’язань перед підприємствами, установами і організаціями усіх форм власності, в тому числі банками та фізичними особами, а також проценти за користування кредитом не нараховуються [2].

Військовослужбовцям, які мають статус учасника бойових дій, можуть надаватися виплати, приурочені до 9 травня (здійснюється за рахунок фондів соціального страхування); виплата ж одноразової грошової допомоги громадянам, які прийняті на військову службу за контрактом у Збройні сили України (здійснюється за рахунок коштів місцевих бюджетів).

Останнім часом склалася ситуація, коли держава, законодавчо наділивши військовослужбовців особливим соціальним статусом з усіма правами, що випливають із нього, пільгами, компенсаціями та гарантіями, фактично не може забезпечити їхню повну реалізацію відносно військовослужбовців і членів їхніх родин через відсутність необхідної економічної бази, достатнього обсягу фінансових ресурсів, чіткого механізму реалізації задекларованих гарантій і пільг, вимагаючи при цьому неухильного та якісного виконання військовослужбовцями своїх службових обов'язків.

Наразі в Україні триває оборонна реформа, яка має відповідати реальним проблемам оборони. Метою оборонної реформи є розвиток спроможностей Міністерства оборони та Збройних Сил України відповідно до євроатлантичних норм та критеріїв членства в НАТО. Для забезпечення проведення цієї реформи передбачається внесення змін до законів України та інших нормативно-правових актів за різними напрямками, серед яких удосконалення законодавства з питань посилення соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей, підтримання необхідного рівня соціальних стандартів військової служби та служби у військовому резерві; приведення рівня матеріального та інших видів забезпечення військовослужбовців у відповідність із встановленими для них законодавством правами і свободами, з урахуванням ризиків їхньому життю та здоров'ю, складних соціально-побутових умов проходження військової служби.[22]

1.3.Особливості, функції та принципи соціальної роботи з сім'ями Військовослужбовців

Щоб визначити особливості соціальної роботи з різними категоріями військовослужбовців, згадаймо деякі різновиди клієнтів цієї сфери – сфери обслуговування людей, що пов'язані з військом: якщо це сім'я, то клієнтом може бути багатодітна сім'я, з важкими дітьми або така, що потребує житло, сім'я з афганцем чи пенсіонером-ветераном збройних сил, учасником Великої Вітчизняної війни, інвалідом чи наркозалежним членом родини; серед військовослужбовців - одинаки, удівці, розлучені, схильні до пияцтва, до суїциду, з девіантною поведінкою, вихідці з проблемної сім'ї, а також офіцер передпенсійного віку; можуть бути з відповідними проблемами жінки - військовослужбовці або працівниці збройних сил і т.д.[10]

У трохи розширеному, детальнішому вигляді типи клієнтів військової соціальної роботи можна представити й таким чином: 1. військовослужбовці (офіцери, прапорщики, сержанти і старшини, солдати і матроси); це – соціальна робота з військовослужбовцями; 2. працівники Збройних Сил - це цивільні громадяни, що працюють в установах силових відомств за наймом і не є військовослужбовцями; 3. жінки – військовослужбовці та працівниці Збройних Сил; 4. військові пенсіонери, колишні військовослужбовці; це – соціальна робота з особами, яких звільнено з військової служби; 5. учасники Великої Вітчизняної війни та інших воєн; 6. сім'ї нинішніх і колишніх військовослужбовців – соціальна робота з членами сімей військовослужбовців [1]; 7. допризовна та призовна молодь – соціальна робота з допризовною та призовною молоддю.

Важливим напрямком соціальної роботи з військовослужбовцями є той, що орієнтований на військовослужбовців. Соціальна допомога здійснюється через надання інформаційних, психологічних, корекційних послуг. При цьому визнано домінуючим принципом інтеграцію індивідуального підходу з комплексною допомогою особистості. Застосування різних методик є

запорукою ефективності соціальної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями.

Важливим аспектом сімейної політики, є соціальна допомога, що спрямована на збереження сім'ї: стабілізація сім'ї; робота щодо розвитку членів сім'ї, вдосконалення сімейних стосунків; може бути й екстрена соціальна робота – термінова, надзвичайна допомога (надання притулку, негайне видалення із сім'ї членів родини, що перебувають в небезпеці, які зазнають насилля тощо). Організація роботи із сім'єю не визначена відповідними документами і не входить до функціональних обов'язків посадових осіб (окрім інструктора по роботі з сім'ями військовослужбовців). Важливе значення має адресна допомога, до форм якої входить натуральне забезпечення, гуманітарна та грошова допомога, пільги та послуги. Соціальне оздоровлення сім'ї здійснюється в основному у співробітництві із шкільними та позашкільними дитячо-підлітковими установами, закладами культури, спортивними організаціями тощо.[18]

Одна з функцій соціальної роботи в Збройних силах забезпечення соціально-побутових і соціально-екологічних умов для військовослужбовців. Усунення негативних факторів, поліпшення умов праці і побуту, безсумнівно, сприятиме підвищенню їхньої працездатності і розкриттю здібностей до соціального функціонування. Тут застосовуються конфліктологічні процедури, технології посередництва, методи групової терапії у вигляді бесід, ігор, тренінги спілкування і навчання комунікативним навичкам, особистісна діагностика психологічної сумісності або несумісності індивідів для комплектування найбільш життєздатних і стабільних колективів. Значно поліпшити становище військовослужбовців і їхніх сімей може соціально-економічна робота, організація самодопомоги і взаємодопомоги сімей, розвиток елементів малого виробництва, кооперативних форм праці. Організатори соціальної роботи можуть виступити в ролі консультантів і менеджерів, посередників у контактах асоціацій і об'єднань дружин військовослужбовців з органами і установами, підприємствами, зацікавленими в їхніх послугах або

результатах праці. Специфічний вид діяльності соціального працівника в Збройних силах - підготовка військовослужбовців до життя після звільнення з військової служби, правильна психологічна орієнтація і корекція очікувань, що спроможні пом'якшити неминучу зміну способу життя, навчити позитивно реагувати на неї.[9] Культурологічна діяльність відіграє у збройних силах дуже важливу роль. Це реалізація можливості об'єднання колективу, внесення змін у монотонну військову дійсність, сфера вияву свободи в надмірно урегульованих умовах. Соціальний працівник стежить за регулярністю і рівним доступом усіх до культурної діяльності, залучає бажаючих, забезпечує обладнанням і інвентарем для соціально - культурної активності.[23]

Об'єктом діяльності соціального працівника з сім'єю військовослужбовця є конкретна сім'я (індивід), включена в соціальне військове середовище. Метою соціальної роботи є організація позитивно спрямованої життєдіяльності сім'ї військовослужбовця та гармонізація її взаємодії з соціальним середовищем. При цьому слід враховувати, що саме взаємозв'язок сім'ї військовослужбовця і соціального середовища, в якому вона функціонує, обумовлює основні завдання цієї роботи: створення умов для формування соціальної стійкості сім'ї до сприйняття і подолання важких життєвих ситуацій; підвищення потенціалу соціалізуючої дії сім'ї на своїх членів; відновлення і підтримка активності сім'ї; стимулювання потреби членів сім'ї у трансформації соціальних та педагогічних знань у процесі соціальної взаємодії; досягнення такого кінцевого результату, за якого необхідність у соціально - педагогічній підтримці сім'ї зникне.[4]

Уся соціальна діяльність з цією категорією сімей підпорядковуватиметься таким принципам:

1) **соціально-політичним:** принципу законності та прав людини, який полягає в забезпеченні державою та відповідними соціальними інститутами реалізації прав і свобод, ратифікованих нашою державою; принципу державного підходу до завдань, який реалізується шляхом активної участі держави в підготовці і організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців; принципу зв'язку змісту соціально-педагогічної діяльності з конкретними

умовами функціонування сім'ї військовослужбовця, що полягає у організації допомоги та підтримки, зумовленій умовами макро - і мікросередовища цієї сім'ї;

2) **соціально-педагогічним**: принципу особистісного соціально-діяльнісного підходу до професійної діяльності, який забезпечує облік у соціально-педагогічній роботі усієї сукупності потреб кожного члена сім'ї військовослужбовця, переорієнтацію членів сім'ї з пасивно-споживчої на активнотвірною соціальну діяльність; принципу диференційованого і індивідуального підходу до об'єкта діяльності, який передбачає необхідність відмежування конкретних потреб сім'ї військовослужбовця від загальних, врахування індивідуальних особливостей кожного члена сім'ї і ситуації, що склалася; принципу суверенності сім'ї, який забезпечує врахування права сім'ї на пошук та отримання (чи відмови від) допомоги, вибору з наявних варіантів надання допомоги найбільш прийняттого для сім'ї, погодження щодо втручання в особисте життя сім'ї військовослужбовця (за винятком випадків, обумовлених законом);

3) **організаційним**: принципу педагогізації соціально-педагогічної діяльності, передбачає використання соціально-педагогічної теорії як комплексної основи для організації соціально-педагогічної діяльності; принципу інтеграції, який забезпечує координацію зусиль керівництва військової частини, державних і недержавних організацій у вирішенні проблем сімей військовослужбовців; принципу професійної компетентності, який передбачає надання допомоги спеціалістами відповідної кваліфікації та підкреслює обов'язковість професійної підготовки фахівця; принципу контролю, який забезпечує контроль щодо організації та здійснення соціальної підтримки і захисту, їх результативності, а також формування рекомендацій з підвищення ефективності цих процесів;

4) **специфічним**: принципу соціокультурної спрямованості соціально-педагогічної діяльності, який передбачає використання поняття «культура соціального військового середовища» як мети і критерію оцінки рівня розвитку

середовища існування сімей військовослужбовців у конкретних військових частинах, містечках, гарнізонах, місцях їх компактного проживання; принципу наукової обґрунтованості соціально-педагогічної діяльності, що забезпечує вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду, визначення змісту, організації і методики соціально-педагогічної діяльності з військовослужбовцями і їх сім'ями; принципу цілеспрямованості, відповідно до якого соціальний педагог повинен цілеспрямовано досягати позитивного результату в роботі з сім'єю військовослужбовця, впливаючи на свідомість, волю, почуття і вчинки як членів сім'ї, так і її оточення; принципу універсальності, згідно з яким слід виключити дискримінацію при наданні соціально-педагогічної допомоги сім'ї військовослужбовця за будь-якими ознаками: ідеологічними, політичними, релігійними, національними, расовими, віковими тощо; принципу соціального реагування, який передбачає усвідомлення необхідності вживати заходів до виявлених соціально-педагогічних проблем сім'ї військовослужбовця, діяти відповідно до конкретних обставин соціальної ситуації індивідуальної сім'ї; принципу клієнтоцентризму, що означає визнання пріоритету прав сім'ї військовослужбовця в усіх випадках, крім тих, де це суперечить правам та інтересам інших людей; принципу опори на власні сили, який підкреслює суб'єктну роль сім'ї військовослужбовця, її активну позицію у вирішенні своїх проблем (йдеться про сім'ї, достатньо дієздатні з огляду на їх інтелектуальні, психічні та фізичні ресурси); принципу конфіденційності, що полягає в забезпеченні нерозголошення тієї інформації про сім'ю військовослужбовця, яка може завдати їй шкоди чи дискредитувати її членів; принципу толерантності, якого слід дотримуватись, насамперед, у роботі з сім'ями, які можуть не викликати симпатії у фахівця (політичні, релігійні й національні особливості індивідів, які потребують допомоги, їхні поведінкові стереотипи й сама зовнішність можуть виявитися неприємними для соціального педагога); принципу системності, згідно з яким сім'я військовослужбовця - це органічна єдність, що становить складну систему структурних елементів і функціональних взаємодій; принципу об'єктивності, який у широкому

соціологічному аспекті передбачає об'єктивний підхід до проблем сім'ї військовослужбовця на теоретичному й державно - організаційному рівнях; у вузькому розумінні - вимагає від фахівця, який надає допомогу сім'ї, подолання усіх проявів аберації (перекручувань у результатах соціального спостереження й технологічного вибору), які виявляються в результаті дії чинників, визначених самим соціальним педагогом; принципу гуманізму, що має на меті професійну діяльність на основі людяності, емпатії, альтруїзму, прийняття особистості такою, як вона є - з усіма позитивними й негативними сторонами; принципу фамілієцентризму (родиноцентризму), який передбачає, що в процесі організації соціально - педагогічної діяльності на всіх її рівнях права та інтереси сім'ї стоятимуть на першому місці, маючи пріоритет перед правами та інтересами держави, товариства та ін.[6]

У своїй сукупності вказані вище принципи визначають функції і сфери соціальної діяльності з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України, а саме:

- **діагностичну функцію**, яка зумовлює сферу соціальної діагностики і прогнозування. Соціальній діагностиці підлягають: власне соціальні потреби сімей військовослужбовців; міра розвитку цих потреб і їхнього задоволення в конкретній військовій частині, військовому містечку, гарнізоні, місці компактного проживання військовослужбовців і членів їхніх сімей; міра розвитку інфраструктури конкретного військового соціуму і її відповідності потребам його мешканців; міра оптимальності і гармонійності взаємодії військовослужбовців і членів їхніх сімей із середовищем їхнього перебування та ін.;
- **обслуговуючу функцію**, яка зумовлює розвиток відповідної сфери соціально-побутового обслуговування;
- **адаптаційну функцію**, якій відповідає сфера соціальної адаптації (реадаптації) сімей військовослужбовців та становлення кожного члена сім'ї як сім'янина, члена колективу, фахівця та ін.;

- **превентивну, профілактичну і корекційну функції**, які формують сферу соціальної профілактики і корекції поведінки членів сімей військовослужбовців і умов та факторів військового середовища;
- **реабілітаційну функцію**, що зумовлює розвиток і функціонування сфери соціальної реабілітації і реалізується стосовно тих сімей військовослужбовців, які мають несприятливу, негативну динаміку розвитку; військовослужбовців і членів їхніх сімей, які зазнали психотравмуючого впливу військової служби та ін.;
- **анімаційну функцію**, яка зумовлює формування і функціонування сфери соціально-культурного розвитку і пов'язана не лише з організацією дозвілля сімей військовослужбовців, але і з гуманізацією вільного часу кожного члена військового соціуму;
- **освітню функцію**, що зумовлює розвиток сфери підготовки і перепідготовки кадрів і охоплює військовослужбовців, які звільняються або вже звільнилися з військової служби, а також членів їхніх сімей, та пов'язана з їхньою професійною орієнтацією, перепідготовкою на нові для них спеціальності і працевлаштуванням відповідно до потреб місцевого або регіонального ринків праці;
- **прогностичну функцію**, яка дозволяє прогнозувати перспективи розвитку і задоволення потреб сімей військовослужбовців;
- **організаційно-розпорядчу функцію**, яка зумовлює розвиток і функціонування сфери менеджменту соціально-педагогічної діяльності;
- **функцію забезпечення сприятливих соціально-екологічних умов** для життєдіяльності і розвитку сімей військовослужбовців, що передбачає діяльність з усунення негативних факторів, поліпшення умов праці і побуту військовослужбовців, сприяння підвищенню можливостей працездатності військовослужбовців і здатності їх сімей до соціального функціонування;
- **функцію розвитку соціальних комунікацій**, яка полягає у ліквідації напруженості, конфліктів, особливо в закритих військових містечках, відірваних від широких соціальних контактів;

- **функцію соціальної освіти**, яка формує відповідну їй сферу соціальної освіти та проявляється у проведенні симпозіумів, семінарів, конференцій соціальних педагогів, які працюють з сім'ями військовослужбовців, організації вивчення, узагальнення і поширення передового досвіду соціально - педагогічної діяльності; виданні і поширенні наукової, навчальної і методичної літератури з соціально - педагогічної роботи у військовому середовищі; презентації програм і проектів соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців.[5]

Функції соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців тісно пов'язані з її напрямками. Основні напрямки соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців зумовлюються проблемами, які виникають у кожній конкретній сім'ї. Їх можна одночасно вважати і цілями, що можуть конкретизуватися у вигляді певних завдань.

До напрямків роботи соціального працівника з сім'ями військовослужбовців належать: соціальна допомога, соціальний захист, соціальна підтримка, соціальне забезпечення, соціальне обслуговування, соціальне посередництво, соціальна адаптація, соціальна діагностика, соціальна профілактика, соціальна корекція, соціальна реабілітація, підготовка до цивільного життя та організація освітньо-дозвілєвої діяльності. Таким чином, соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців покликана задовольняти різні соціальні потреби військовослужбовців і членів їхніх сімей.[14]

Зміст соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців та її результативність залежать від багатьох чинників, і, насамперед, - від типу кожної конкретної сім'ї, особливостей її життєдіяльності, професіоналізму соціального працівника, який працюватиме з цієї сім'єю, наявності зацікавлених у позитивному вирішенні проблеми партнерів (членів сім'ї, працівників військового підрозділу, соціальних служб, навчально-виховних закладів, оточення сім'ї та ін.).

Висновок до першого розділу

Отже, роблячи висновки до першого розділу можна сказати, що оптимізація соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців можлива за дотримання таких умов: створенням мережі спеціалізованих соціально-педагогічних служб; наявністю у фахівців соціально-педагогічної діяльності спеціальної підготовки щодо роботи у військовому середовищі та вирішення проблем військовослужбовців і їхніх родин; організацією самодопомоги і взаємодопомоги родин військовослужбовців; задоволенням різноманітних потреб членів сімей військовослужбовців, що виникають у процесі взаємодії із соціальним військовим середовищем; формуванням дієвої соціальної політики держави загалом та у сфері соціального захисту військовослужбовців та їхніх сімей зокрема.

Соціальний захист військовослужбовців є діяльністю держави, яка спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

2.1. Загальна характеристика методів роботи з сім'ями військовослужбовців

Метод соціально - педагогічної роботи з сім'єю військовослужбовця – це спосіб взаємодії соціального працівника як з сім'єю в цілому, так і з кожним її членом зокрема, що сприяє налагодженню соціальної взаємодії у сім'ї і, як наслідок, – її позитивно спрямованій життєдіяльності [23].

Соціальну роботу з військовослужбовцем і його сім'єю можна здійснювати, використовуючи певні методи.

Перша група методів отримала назву організаційних методів. Вони являють собою сукупність прийомів і способів діяльності, які використовуються у вирішенні різних організаційних завдань соціальної роботи.

Організаційні методи ділять на:

- організаційно-розпорядчі;
- організаційно-координаційні;
- організаційно-інструктивні;
- організаційно-технічні.

Комплекс цих методів допомагає соціальним працівникам здійснювати адекватну організацію соціально - правової допомоги і підтримки військовослужбовця та його родини, інформування військових про уповноваження та обов'язки різних ланок правління, органів соціального захисту і соціальних служб.

Друга група методів отримала назву педагогічних методів. Такі методи використовуються в процесі надання соціальної допомоги військовослужбовцю як окремої особистості і як члену суспільства, в якому йдуть процеси соціалізації і соціальної орієнтованості [18].

Виділено 3 основних види педагогічних методів:

- метод становлення свідомості особистості (поняття, судження, переконання, оцінка);
- метод організації пізнавальних, практичних видів діяльності та поведінки (доручення, завдання, вправи, процес створення специфічних виховних умов);
- метод стимулювання діяльності та поведінки індивіда (оцінка, заохочення та інше).

Дані методи допомагають вирішувати проблеми розвитку особистості військовослужбовців та членів їх сімей у суспільно корисному руслі, забезпечувати адекватний процес їх соціалізації, одночасно впливаючи на свідомість, діяльність і поведінку.

Соціально-психологічні методи - це комплекс методів (способів, прийомів взаємодії з об'єктами соціальної роботи), умовно поділених на кілька груп.

Методи психологічного дослідження:

Спостереження - систематичне і цілеспрямоване сприйняття психічних явищ з метою вивчення їх сенсу і специфічних змін в певних умовах. Ефективність, точність спостережень залежать від поставленого завдання, ступеня досвідченості і кваліфікації спостерігача.

Експеримент - активна співучасть у соціальній ситуації з боку дослідника, реєструючого супутніми змінами в поведінці або стані досліджуваного об'єкта. Якщо досліджувана область невідома, чи погано вивчена, або система гіпотез відсутня, застосовують різновиди експерименту: лабораторний експеримент, проведений в спеціально обладнаних приміщеннях, що дозволяє контролювати всі зміни, і зумовлює високий ступінь надійності та достовірності результатів.

Однак в умовах цього експерименту випробуваний рідко поводить себе так само, як в реальних життєвих ситуаціях, що різко знижує його «екологічну» достовірність, оскільки поведінка і стан людини змінюються зі зміною навколишніх умов; природний експеримент - перевірка гіпотез за допомогою

вивчення особистісних особливостей і поведінки людини в природних умовах в рамках повсякденного життя; формуючий експеримент - поєднання методів дослідження з методами впливу, що дозволяє регулювати психічні процеси, впливати на особливості особистості та її поведінку, одночасно перевіряючи наукові гіпотези.

Дані методи дозволяють соціальному працівнику виявляти психологічні відхилення свідомості військовослужбовців та їх сімей і, допомагаючи їм усвідомити свої хвороби, наставити їх на шлях, що веде до розв'язання як внутрішньо-особистісних, так і міжособистісних конфліктів.

До соціально-економічних методів соціальної роботи належать всі існуючі засоби, за допомогою яких спеціалісти соціальної роботи здійснюють вплив на матеріальні, моральні, сімейні, національні, та інші соціальні інтереси та потреби клієнта. До соціально - економічних способів впливу належить натуральна та грошова допомога, моральне заохочення клієнта, встановлення пілг, здійснення патронажу, соціального супроводу, допомоги в побутовому обслуговуванні[10].

У соціальній роботі, також використовуються наступні економічні методи:

- статистичні;
- математичні;
- аналіз цілеспрямованих дій і об'єктивна порівняльна оцінка можливих результатів дій (метод прийняття оптимальних рішень);
- балансові;
- індексні;
- вибіркові;
- технологічний аналіз рядів динаміки.

Дані методи допомагають соціальному працівнику формувати оптимальні соціальні нормативи військовослужбовцям та їх сім'ям, створювати ефективну

систему їх соціального захисту, підвищення соціальної мобільності, та також результативності роботи державної соціальної служби.

Методи соціальної роботи з військовослужбовцями та членами їх сімей можна розділити на:

- метод індивідуальної соціальної роботи;
- метод соціальної роботи з групою;
- громадський метод.

Метод **індивідуальної роботи** є безпосередньою допомогою суб'єкту шляхом особистої взаємодії у процесі його адаптації до нових умов життя. Цей метод передбачає не тільки планування допомоги, але і проведення необхідних процедур для виявлення оптимальної взаємодії (консультування, соціальна терапія, психосоціальна реабілітація).

У процесі роботи соціальний працівник повинен:

- встановити первинний зв'язок і визначити потреби військовослужбовців та членів їх сімей у соціальних послугах;
- вивчити проблему;
- мотивувати необхідність соціальної допомоги;
- концептуалізувати проблему;
- визначити і досліджувати передбачуване рішення;
- вибрати стратегічний напрям;
- реалізувати вирішення проблеми.

Метод **соціальної роботи з групою** припускає роботу як в цілому з групою клієнтів (сім'єю), так і в групі - з кожним з її членів окремо. У цьому випадку вивчаються різні області людської діяльності, що сприяє більш ефективному вирішенню виниклих проблем і труднощів. Групова робота може проводитися також із об'єднаними групами(сім'ями), які мають схожі проблеми або однорідні завдання.

Існує декілька теорій, регулюючих методи соціальної роботи з групою:

- **теорія поля** - розглядає групу як деяку спільність індивідів, які мають

певну мету і змінюються залежно від обставин внутрішньо-групових інтересів;

- **теорія соціального обміну** - пропонує використовувати деякі ідеї біхевіоризму в груповому контексті. Згідно з даною теорією люди вступають у взаємодії, чекаючи винагороди, і готові пожертвувати чимось;

- **теорія соціальних систем** - пропонує вивчати соціальні системи в малих групах, підтримувати традиції всередині них і пристосовувати системи до свого оточення, до групових методів можуть бути віднесені: спільна робота над певними проблемами і завданнями, діагностичні і коректувально-групові процедури, об'єктом яких є соціально-психологічні явища, що впливають на поведінку і діяльність людей, які становлять різні соціальні групи, а також психологічні особливості самих цих груп; до цих методів відносяться методи соціально - психологічного дослідження, запозичені із соціології:

- **анкетне опитування** для з'ясування біографічних даних, думок, соціальних установок, ціннісних орієнтацій, особових особливостей. Анкета є набором питань, логічно пов'язаних з основним завданням опитування;

- **соціометрія** - тест для оцінки міжособових емоційних зв'язків у групі, що дозволяє проаналізувати тільки зовнішній емоційний шар групової активності без проникнення в її механізми. У результаті соціометричної процедури складається соціометрична матриця, соціограма (дозволяє предметно представити структуру міжособових відносин в групі), обчислюються соціометричні коефіцієнти групової згуртованості;

- **референтометрія** - спосіб виявлення референтності (значущості) членів групи для кожного індивіда, що входить в неї, а також мотивів між особових виборів і переваг у групі;

- **комунікометрія** — спосіб виявлення місця кожного учасника групи в системі міжособових комунікацій.

Групова соціальна робота орієнтується на соціальне завдання і життєву ситуацію і припускає розширення простору індивідуума (малої групи або сім'ї), його вміння вирішувати особисті проблеми за допомогою групи. Опора на мету (посередництво, обмін, самосвідомість, доступність, реалістичність, адресність і сприйнятливність) і етапи (цілеспрямованість, процес, комунікація, усвідомлена необхідність) передбачається як при індивідуальних методах, так і при груповій роботі.

Соціальна робота в громаді являє собою професійну допомогу індивідуумам, групам, колективам військовослужбовців та членам їх сімей, які проживають на одній території і мають спільні проблеми.

При цьому основними методами роботи є:

- соціальна діагностика;
- соціальне прогнозування;
- соціальне планування мікросоціального середовища;
- соціально-терапевтична робота;
- розвиток системи територіального самоврядування;
- благодійні акції в мікросоціальної середовищі;
- практична робота в громаді.

Головна мета соціальної роботи в громаді – домагатися кооперації та створення організаційної бази для діяльності регіональних фахівців, а також активізації різних груп населення, комун чи спільнот.

Соціальна робота в громаді будується за територіальним принципом і охоплює багато цільової групи. Більше того, мікросоціальне середовище висуває особливі вимоги до соціальної роботи з сім'єю військовослужбовця як основний осередок нашого суспільства, тому що тут в якості пацієнта виступає вся родина[9]. Соціальний працівник повинен пам'ятати, що важка для розуміння або навіть дивна поведінка члена сім'ї може бути обумовлена його прихованими стражданням, душевним болем, з чим необхідно рахуватися, якщо

соціальний працівник дійсно хоче допомогти родині і нормалізувати в ній атмосферу.

У загальному можна сказати, що соціальний працівник повинен володіти всіма методами соціальної роботи, як теоретичними, емпіричними, так і загальними та загальнонауковими. Правильне використання соціальними працівниками всіх цих типів методів дозволяють їм виявити проблеми військовослужбовців та їх сімей і, знаходити шляхи для їх вирішення.

2.2 . Актуальність та можливості соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей в умовах сьогодення

В результаті бойових дій на Сході України все більша кількість людей потребує психологічної допомоги для подолання негативних впливів на психіку. Згідно отриманих польових даних у липні – жовтні 2014 року ПТСР (посттравматичний стресовий розлад) був виявлений у 45–60% військовослужбовців, які безпосередньо приймали участь у бойових діях (Луганський, Донецький аеропорти та ін.). Неякісно проведена ротація особового складу – відсутність відновлюваного карантину, зміни харчування, проходження психофізіологічного інтенсивного курсу на відновлювання психоемоційного і морального стану, отримання військовослужбовцями подвійного психоемоційного навантаження під час зустрічі з рідними і близькими призвели до нових переживань ними стресу та появи певних ознак психічної інвалідації.

Зафіксовані непоодинокі випадки летального суїциду, порушення психіки, девіантної поведінки, страху повернення на передову призводять до дезертирства військовослужбовців. За офіційною статистикою з початку бойових дій більш ніж 3000 військових отримали психологічні травми різної важкості (на кінець 2014 року). За прогнозом фахівців в галузі психічного здоров'я вказується, що відсутність системної психологічної реабілітації військовослужбовців направленої на відновлення психоемоційної сфери, їх бойової та трудової працеспроможності може привести до серйозних

економічних втрат вже починаючи з 2015 року. Зокрема, дефіциту трудових ресурсів у агропромисловій сфері, пов'язаних із втратою працеспроможного населення чоловічої статі, проблеми у демографічній сфері, пов'язані із природним зростанням населення окремих регіонів, зростання податкового навантаження у зв'язку із невиправданими соціальними витратами. Незважаючи на багатий досвід зарубіжних країн у психологічній реабілітації своїх ветеранів, ніде у світі не існує єдиної, універсальної, повністю ефективної схеми реабілітації. Проведення психологічної реабілітації демобілізованих учасників АТО та військовослужбовців, які продовжують службу, сприятиме їх максимальній адаптації до життєдіяльності в умовах мирного цивільного життя, зокрема профілактиці суїцидів, делінквентної поведінки тощо, що дасть змогу відновити трудові ресурси та покращити психологічне середовище країни. [25]

В.Лесков дає визначення соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій як «психологічні, психотерапевтичні і психолого-педагогічні заходи, що спрямовуються на відновлення психічного здоров'я, порушених психічних функцій і станів, особистісного та соціального статусу військовослужбовців, як брали участь у бойових діях в районах військових конфліктів» [16]. Вітчизняний досвід показав, що в Україні існує малорозвинена система надання психологічної допомоги і реабілітації психотравмованим військовим. Це зумовлено відсутністю спеціалізованих закладів такого типу та нестача досвідчених фахівців з психологічної реабілітації. З такою проблемою зіткнулися ще за часів війни у Афганістані.

Лише два реабілітаційних центри в ССРСР, які були створені на території Туркестанського військового округу, займалися реабілітацією військовослужбовців. Поштовхом до вирішення проблеми стало 23 жовтня 2015 року, коли Міністр оборони України генерал армії України Степан Полторак дав наказ про створення до кінця 2015 року Центрів психологічної реабілітації військовослужбовців та учасників АТО на базах: Головного військового клінічного госпіталю, Військово-медичного клінічного центру

Західного регіону, Центру медичної реабілітації та санаторного лікування «Пуща Водиця» та ін. [27]

Проведення психологічної реабілітаційної програми можемо розглянути на прикладі досвіду роботи фахівців санаторію «Остреч» Чернігівської області. Реалізація концепції психологічної реабілітації в санаторії «Остреч» проходила у чотири етапи: підготовчий, діагностичний, реабілітаційний та заключний.

1.Підготовчий етап – включав у себе проведення психоедукації персоналу санаторію, направленої на психологічне прийняття військовослужбовців та навичок реагування в ситуаціях проявлення специфічної поведінки травмованої людини

2.На діагностичному етапі психологи визначали психоемоційний стан особистості та наслідки впливу бойової травми, зокрема наявність ПТСР (посттравматичного стресового синдрому). Медперсонал санаторію проводив діагностику соматичного та психофізіологічного стану військовослужбовця. Результатом психодіагностики було визначення, разом із медиками, індивідуальної схеми реабілітації демобілізованого.

3.Реабілітаційний етап проходив на основі визначеної схеми індивідуальної реабілітації і передбачав органічне поєднання деяких фізіотерапевтичних процедур з ефективними психологічними реабілітаційними заходами. Так, поєднання фізіотерапевтичних процедур (масаж, водні процедури, лікувальна фізкультура) з психоедукацією щодо збереження фізичного та психічного здоров'я та шляхів вирішення деяких соціальних питань, проведенням тілесно-м'язової, когнітивно-поведінкової, групової та індивідуальної терапії, сімейної терапії, арт-терапії, створення позитивної історії і побудови перспективи майбутнього мали певний позитивний ефект.

4.Заключний етап проводився в кінці реабілітаційного курсу. За день-два до від'їзду для визначення ефективності проведених психологічних реабілітаційних заходів проводилося анкетування реабілітованих військовослужбовців.[27]

На думку вітчизняних вчених, доцільно інтенсивно застосовувати заходи і методи комплексної медико-психологічної (психофізіологічної) реабілітації з усіма її формами: превентивною, клінічною, функціональною, психологічною. Активно в психологічній колекційній реабілітаційній практиці з військовослужбовцями використовуються групові форми роботи. Психологічний вплив засобами тренінгу здійснюється на рівні психофізіологічних функцій психічних станів та психологічних утворень, детермінуючих та регулюючих процес поведінки та діяльності людини.[26]

2.3. Проблеми професійної орієнтації та працевлаштування військовослужбовців та їх сімей

Необхідно відзначити, що у чинному законодавстві України закладено певні організаційно-правові основи профорієнтації. До основних міжнародних документів, які є складовою частиною національного законодавства, слід віднести такі, як: «Рекомендація щодо професійної орієнтації і професійної підготовки в галузі розвитку людських ресурсів» № 150 від 23.06.1975 р. та «Конвенція Про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів» № 142 від 23.06.1975 р. [36] До вітчизняних джерел правового регулювання профорієнтаційної роботи з військовослужбовцями належать: Конституція України, Кодекс законів про працю України, Закони України: «Про зайнятість населення» № 5067-VI від 05.07.2012 р.; «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017 р. При цьому саме поняття «професійна орієнтація» у чинному законодавстві України визначається по різному. Так, згідно із Законом України «Про зайнятість населення», професійна орієнтація населення – комплекс взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізацію здатності до праці особи, виявлення її здібностей, інтересів, можливостей та інших чинників, що впливають на вибір або зміну професії та виду трудової діяльності. [30]

Профорієнтаційну роботу необхідно розвивати як по традиційними напрямками, так і за новими, стимулюючи військовослужбовців до активних пошуків варіантів працевлаштування. Тому необхідна робота з людиною з вироблення у нього мотивації до трудової діяльності після звільнення з армії, психологічної готовності до пропонуваних варіантів перенавчання та подальшого працевлаштування. [28]

У 2005 році проводилися соціологічні дослідження серед військовослужбовців, які звернулися за допомогою у працевлаштуванні до служби зайнятості. Метою проведених соціологічних досліджень є вивчення проблеми потреби у професійному навчанні, профорієнтації та питаннях зайнятості військовослужбовців. Досліджувалися фактори, що визначають конкурентоспроможність військовослужбовців та членів їх сімей на ринку праці, в тому числі рівень їх освіти, наявність цивільної спеціальності, краща сфера діяльності, потреба в професійній перепідготовці, рівень професійної перепідготовки, привабливість підприємницької діяльності, ступінь інформованості про ситуації на ринку праці, потреба в професійних консультаціях фахівців служби зайнятості та психологічної допомоги. Попередній аналіз матеріалів присвячений проблемам зайнятості військовослужбовців та членів їх сімей. Він дозволяє висунути гіпотезу, що основними проблемами даної категорії людей є відсутність цивільної спеціальності, а також неможливість її отримання через віддаленість військових частин від навчальних центрів. [31]

Військовослужбовці вкрай неохоче звертаються за допомогою до органів служби зайнятості. Це можна пояснити наступними причинами:

- недостатня інформованість військовослужбовців про наявність вакансій і можливостях служби зайнятості;
- відсутність необхідної кількості вакансій, які задовольняли б потреби офіцерського складу як за формою роботи, так і за її змістом та оплаті праці;

- певне психологічний стан осіб офіцерського складу, яке нерідко є стримуючим чинником їх звернення до служби зайнятості і проявом прагнення вирішувати долю самостійно;
- посилення конкурентної боротьби за робочі місця внаслідок невідповідності попиту і пропозиції робочої сили;
- невміння окремих фахівців служби зайнятості працювати з даною категорією громадян, а в ряді випадків - формалізм у роботі і незнання законодавства з питань соціального захисту військовослужбовців;

При вирішенні проблеми працевлаштування військовослужбовців часто наявності невідповідність запитів роботодавця і якостей колишнього військовослужбовця, що приводить до невпевненості останнього у власних можливостях за рішенням проблеми працевлаштування в новій для нього цивільного життя. Як наслідок - працевлаштування військовослужбовця на найпростіші посади: співробітник охорони, гардеробник, контролер і т.д. [29]

Висновок до другого розділу

Отже, основними методами соціальної роботи з військовослужбовцями є :

- 1) метод індивідуальної соціальної роботи;
- 2) метод соціальної роботи з групою;
- 3) громадський метод.

Метод індивідуальної соціальної роботи – це безпосередня допомога суб'єкту шляхом особистої взаємодії в процесі його адаптації до нових умов життя.

Метод соціальної роботи з групою являє собою роботу з групою військовослужбовців та членами їх сімей, так і в групі - з кожним з її членів окремо.

Соціальна робота в громаді - це професійна допомога індивідуумам, групам, колективам військовослужбовців та членам їх сімей, які проживають на одній території і мають спільні проблеми. Тому, для того щоб виявити та подолати

проблеми військовослужбовців та членів їх сімей, соціальному працівнику потрібно володіти всіма цими методами та вміти їх використовувати.

Також, зростання ролі людського чинника в сучасних умовах визначає необхідність широкого використання прогресивних методів і засобів у забезпеченні соціальної адаптації, професійної працездатності, зміцнення здоров'я та підтримання здорового способу життя тощо. Істотне місце у вирішенні цих задач займає діяльність корекційно-реабілітаційних центрів та санаторно-лікувальних закладів України.

Згідно із Законом України «Про зайнятість населення», професійна орієнтація населення – комплекс взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізацію здатності до праці особи, виявлення її здібностей, інтересів, можливостей та інших чинників, що впливають на вибір або зміну професії та виду трудової діяльності.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Соціально - педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців покликана задовольняти різні соціальні потреби військовослужбовців і членів їхніх сімей. Зміст соціально - педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців та її результативність залежать від багатьох чинників, і, насамперед, – від типу кожної конкретної сім'ї, особливостей її життєдіяльності, професіоналізму соціального працівника, який працюватиме з цієї сім'єю, наявності зацікавлених у позитивному вирішенні проблеми партнерів (членів сім'ї, працівників військового підрозділу, соціальних служб, навчально-виховних закладів, оточення сім'ї та ін.).

Тип сім'ї військовослужбовця можна визначити за рядом ознак: якістю зовнішніх і внутрішніх меж (ретрофлексуючі і дезорганізовані); структурою влади (авторитарні, демократичні та ліберальні сім'ї); стадією становлення (молоді, середні, зрілі); складом (нуклеарні, розширені, змішані (перебудовані), неповні сім'ї, подружні); розподілом ролей (традиційні (патріархальні чи матріархальні), егалітарні); психологічним кліматом (сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом); мірою негараздів (проблемні, конфліктні, кризові).

Щодо особливостей життєдіяльності сімей військовослужбовців, то найголовнішими з них є:

а) подружні відносини усе більше визначаються мірою і глибиною прихильності між членами подружжя, різко підвищується їх рівень сподівань стосовно один одного, реалізувати які більшість не може як в силу традицій, культури, індивідуальних особливостей, так і через специфіку військової професії;

б) традиційний розподіл праці на "чоловічу" і "жіночу" у більшості сімей, у зв'язку зі специфікою військової служби, зведений до мінімуму; закономірним є підвищення статусу жінки в сім'ї, яка виконує типово керівну роль у веденні господарства;

в) велика кількість сімей мають одну дитину і складаються з двох поколінь – батьків і дітей; бабусі і дідусі, інші родичі, зазвичай, живуть окремо. У результаті – батьки не лише не мають можливості повсякденно використовувати досвід і підтримку попереднього покоління, але й гіпотетичне використання цього досвіду часто є проблемним;

г) у зв'язку зі специфікою професійної діяльності батьків військовослужбовців, частими переїздами, діти раніше дорослішають, швидше навчаються тому, як переборювати труднощі, долати стреси, характерні для нашого часу (зокрема розлучення батьків та їх наслідки, конфліктні сімейні ситуації, проблеми пристойного виживання тощо);

д) відносини дітей і батьків стали складнішими, адже діти отримують можливість проводити велику частину вільного часу поза сім'єю або лише під наглядом матері. Зазвичай, цей час вони присвячують заняттям, що є прийнятними серед однолітків, і далеко не завжди піклуються про схвалення їх батьками. Авторитет батьківської влади часто не спрацьовує – на зміну йому повинен приходити авторитет особистості батьків.

Виходячи із зазначеного вище, важливою умовою ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців є організація в них соціально-педагогічного процесу – спеціально організованої послідовної зміни функціонування сім'ї, яка розвивається в часі і в межах визначеної виховної системи та спрямована на перетворення особистісних властивостей і якостей її членів.

Під час соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця фахівець почергово виступає у трьох основних ролях: радника (інформує сім'ю про важливість і можливості взаємодії подружжя між собою та з дітьми; розповідає про розвиток дитини; дає педагогічні поради щодо виховання дітей); консультанта (консультує з питань сімейного законодавства, організації соціальної взаємодії та налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності в сім'ї; інформує про методи виховання, орієнтовані на конкретну сім'ю; пояснює батькам способи забезпечення умов, необхідних для нормального

розвитку та виховання дитини в сім'ї); захисника (захищає права індивіда (сім'ї) у випадку, коли відбувається порушення законних прав і свобод, нормальних умов життєдіяльності чи деградація особистості (алкоголізм, наркоманія, жорстоке ставлення до дітей, тощо)).

Для забезпечення ефективної соціально-педагогічної діяльності соціальний педагог співпрацює з керівництвом військового підрозділу, частини, в якій служить військовослужбовець Збройних Сил, різноманітними соціальними службами, державними і недержавними установами та організаціями, навчальними закладами.

Оптимізація соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців забезпечуватиметься: створенням мережі спеціалізованих соціально-педагогічних служб; наявністю у фахівців соціально-педагогічної діяльності спеціальної підготовки щодо роботи у військовому середовищі та вирішення проблем військовослужбовців і їхніх родин; організацією самопомоги і взаємодопомоги родин військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артамонов Н.В. Правовой статус советских военнослужащих и его обеспечение. – М.: Изд. Воен. ин-та, 1984. – С. 14 – 15.
2. Государственное право Российской Федерации / Под ред. Е.И. Козловой и О.Е. Кутафина. – М., 1996. – С. 163.
3. Качан І.І. До питання про соціальний захист військовослужбовців // Право військової сфери. – 2005. – №3–4. – С.16–18.
4. Качан І.І. Права і свободи людини в умовах військової служби / Народна армія. – 15 січня 2003.
5. Кириленко В.І. Соціальний захист військовослужбовців як засіб запобігання конфлікту між армією і суспільством // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика. – К.: Чернівці, 1995. – С.308–313.
6. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні. Навчальний посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 133.
7. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України, 28 черв. 1996 р.: із змінами, внесеними Законом України від 8 груд. 2004 р.№2222–IV. – К.: Скіф, 2008. – 44 с.
8. Концепція оборони та будівництва Збройних Сил України // Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – К.: Верховна Рада України, 1992. – С.8–13.
9. “Менеджмент організацій” / Укл.: Віноградська О.М., Белова Л.О. – Харків: ХНАМГ, 2009. – 135 с.
10. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення. / За ред. А. Й. Капської. – К., НПУ ім. М. Драгоманова, 2003.

11. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. – М., 2001. – 416 с.
12. Новак–Каляєва Л.М. Нормативно–правові військовослужбовців в Україні: соціальний аспект // Вісник. – Львів, 2007. – №584: Держава та армія. – С.158–166.
13. Орлов С.Ф. Становлення і розвиток системи соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України // Військово–науковий вісник. – Львів, 2004. – Вип.6. – С.183–196.
14. Основы законодательства Украины: підручник /В.І. Кириленко, А.М. Бережний, В.П. Базов та ін. / За заг. ред. В.І. Кириленка. - Вінниця : Нова книга. - 2002. - 616 с.
15. Папікян А.Л. Соціальний захист військовослужбовців як складова соціальної політики у Збройних силах України // Військово–науковий вісник. – Львів, 2004. – Вип.6. – С.197–208.
16. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні // Право України. – 2005. – № 4. – С. 40–44.
17. Пашинський В. Й. Нормативно–правові гарантії забезпечення прав військовослужбовців в Україні // Право України. – 2007. – №12. – С.27–31.
18. Педагогічні аспекти в соціальній роботі: Навчальний посібник. - К.: Вид-во Волгогр. держ. ун-ту, 2004. - С. 18.
19. Печенюк І.С. Соціальний захист інституту військовослужбовців у період економічної кризи суспільства // Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов'я. – К., 2010. – С.333–336.
20. Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. – К. : Атіка, 2004. – С. 79.
21. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х.: Консум, 2001. – С. 380.

22. Туз В.І. «Впровадження центрів соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в Україні».-В.,2016.-125с.

23. Тодыка Ю.Н., Тодыка О.Ю. Конституционно - правовой статус человека и гражданина в Украине. – К. : ІнЮре., 2004. – С. 153.

24. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник. – К., 2003.– 132 с.

25. Чумак В.О., Перегончук Г.В. «Проблеми соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції » .- К., 2014/2017

26. Чухрій К.Л, Паламарчук О.М. «Проблеми соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції » .- К., 2017.-171 с.

27. Щокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В. Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. – 282 с.

28. Юров В.А. Професійна адаптація військовослужбовців звільнених у запас та членів їх сімей .- К.,2008 .- 138 с.

29.Ющенко О.Р. Професійна орієнтація .-К., 2009

30. Яворський П.М. Соціально-адаптаційне професійне навчання безробітних військовослужбовців : Педагогічне видання №1,2009.-29 с.

31. Я. Вдовенко, М.Куцин, О. Ліщинський, В.Павленко, В.Палій, І. Руснак Біла книга 2013 Збройні сили України.-К.,2013.-54 с.

32. Закон України «Про Збройні Сили України», від 06.12.1991 № 1934-ХІІ [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>

33. Закон України «Про оборону України», від 06.12.1991 № 1932-XII [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
34. Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>
35. Концепція військової кадрової політики у Збройних Силах України на період до 2020 року (*Затверджена наказом Міністерства оборони України № 342 від 26.06.2017 р.*)
36. «Конвенція Про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів» № 142 від 23.06.1975 р.